

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD), Cilt 4, Sayı 8, Mart 2017, ss. 133-149.
Journal of Ottoman Legacy Studies (JOLS), Volume 4, Issue 8, March 2017, pp. 133-149.
ISSN 2148-5704
DOI Number: 10.17822/omad.2017.57

“GİDEYİM DE KENDİMİ BİR ÇİĞNETEYİM” YABANCI SEYYAHLARA GÖRE OSMANLI HAMAM KÜLTÜRÜ

“I Go and Have Myself Tread Upon”

The Ottoman Turkish Bath (Hamam) Culture from the Perspective of Foreign Travelers

Ayten AKKESE*

“Hayatta sevdiğim üç şey: Sema, hamam ve şerbetir.”
(Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî)

Özet: Türk hamamının kültürel bir miras olarak evrensel hafızada yer etmesini sağlayan Osmanlı Devleti’nde bu mekân sadece yıkanma ihtiyacını gidermemiş aynı zamanda bir sosyalleşme ortamı sağlayarak farklı bir işlev de kazanmış ve toplumun vazgeçilmez bir unsuru hâline gelmiştir. Hamamlar, çeşitli vesilelerle Osmanlı topraklarında bulunma fırsatı yakalayan seyyahlar içinde farklı bir deneyim sunmuş olup kaleme aldıkları seyahatnamelerinde bu mirasın yansımaları görülmüştür. Bu bağlamda yapılan çalışmada Salomon Schewigger (16. yüzyıl), Stephan Gerlach (16. yüzyıl), Brettenli Michael Heberer (16. yüzyıl), Nicolas De Nicolay (16. yüzyıl), Reinhold Lubenau (16. yüzyıl), Jean Thévenot (17. yüzyıl), Jean-Baptiste Tavernier (17. yüzyıl), Philippe du Fresne-Canaye (17. yüzyıl) ve Joseph de Tournefort (18. yüzyıl) gibi yabancı seyyahların seyahatnamelerindeki hamam kültürü değerlendirilmiş ve bulunan malzemeler hamamın adı, çarşı hamamları kimlere hizmet vermiştir, hamamın fiziki yapısı, temizlenme ritüeli, tellaklar, hamamda kullanılan eşyalar, Türkler hamama ne zaman giderdi, hamamların ücreti ne kadardı, hamam adabı ve Topkapı Sarayı’nda hamam başlıkları altında ele alınarak farklı bir kültürün gözünden hamam yapısı incelenmeye çalışılmıştır. Hamam ve hamam sefalarının yansımaları edebî hayata da aksetmiş ve kendileri de içindeki toplumun bir ferdi olan divan şairlerinin şiirine “hammâmiye” adı verilen türle konu edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Hamam, Seyyah, Seyahatname

Abstract: This place in the Ottoman State, which has provided for leaving a mark on the universal memory as a cultural heritage of the Turkish Bath (Hammam), has not only resolved the need for bathing, at the same time, has become an indispensable component of the society and has acquired a different function by providing for an environment of becoming socialized. The hammams, by various means, have presented a different experience for the travelers who have had the opportunity to be in the Ottoman lands and have been observed in the reflections of this heritage in the travel books written by them. In this context, in the study made of the hammam culture in the travel books by the foreign travelers, such as Salomon Schewigger (sixteenth century), Stephan Gerlach (sixteenth century), Michael Heberer von Bretten (sixteenth century), Nicolas De Nicolay (sixteenth century), Reinhold Lubenau (sixteenth century), Jean Thévenot (seventeenth), Jean-Baptiste Tavernier (seventeenth century), Philippe du Fresne-Canaye (seventeenth century) and Joseph Pitton de Tournefort (eighteenth century), they evaluated the hammam culture. It was attempted to examine in detail the materials found in the hammam structure in the perception of a different culture and were treated under the headings of The Name of Hammam, To Whom Services Were Provided at the Turkish Baths Open to the Public, The Physical Structure of the Hammam, Cleaning Ritual, Tellaklar (attendants who massage and bathe customers at a Turkish bath), The Items Used at the Hammam, When Would Turks Go to the Hammam, How Much Was the Charge at the Hammams, The Hammam Rules of Good Manners and the Hammam at the Topkapı Palace. The reflections of the hammam and hammam pleasure outings were also reflected to literary life and the divan poets, who were also individuals within the society themselves, wrote in their poetry with the genre given the name of “hammâmiye”.

Key Words: Ottoman, Turkish Bath (Hammam), Traveler, Travel Book

* (Doktora Öğrencisi), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eski Türk Edebiyatı ABD, Ankara/Türkiye, e-mail: aytenakkese@gmail.com

Giriş

Eski Türklerde karşılığı "munça" veya "munçak" olan hamam kelimesi Arapçada "ısıtmak; sıcak olmak" anlamındaki hamm (hamem) kökünden türeyerek "yılanma yeri" manasında kullanılmaktadır. Kelimenin Farsça karşılığı ise "germ-âbe"dir.¹

Tarih sahnesinde izleri çok öncelere dayanan hamamların ilk kez MÖ V. yüzyılda Atina'da kullanıldığı kabul edilmektedir. Yunan medeniyetinde sağlık kurumu işlevi gören hamamlar; Roma kültürü ile asıl gelişimini sağlayarak temizlenme ihtiyacının yanı sıra içinde bulunan spor salonu, kütüphane, gezinti yerleri ile kompleks bir yapıya sahip olarak farklı işlevler üstlenmiştir.

"Mekân organizasyonu açısından birbirini bütünleyen değişik ünitelerin belirgin bir tipoloji oluşturdukları bu modelde üç temel öge, Frigidarium (soğukluk), Tepidarium (ılıkılık), Caldarium (sıcaklık) bölgesel bazı değişiklikler göstermekle beraber bütün bir Orta Çağ boyunca Bizans ve Türk hamamlarında da mimari kompleksin çerçevesini oluşturmuşlardır."²

Türk hamamlarını mimari tipolojisinden kültürel işlevlerine kadar oldukça geniş bir yelpazede ele almış olan pek çok kaynak bulunmaktadır. Bu kaynaklarda zaman zaman yabancı seyyahların değerlendirmelerine de yer verilmiştir. Ancak çalışmamızda Kitap Yayınevi'nin hazırlamış olduğu "Sahaftan Seçmeler" serisinde yer alan seyahatnameler üzerinde yapılan araştırmada seyyahların hamam kültürüne dair izlenimleri ele alınarak toplu bir bakış açısı yakalamak amaç edinilmiş olup bu noktadan hareketle hamamların fiziki yapısından, yıkanma ritüeline, ücretlerinden, hamam adabına kadar birçok başlık altında yabancı seyyahların gözüyle Türk hamam kültürü incelenmeye çalışılmıştır.

Türk-Osmanlı Kültüründe Hamam

İslamiyet öncesi Türklerde hamam kullanımına dair kesin bilgiler bulunmamakla birlikte eski Anadolu Türkçesinde yıkanma ihtiyacını karşılayan kelimelerin uzun bir geçmişe sahip olması Türklerde temizlenme kültürünün çok öncelere dayandığına işaret eder.

Türklerin din olarak kabul ettikleri İslamiyet'in temizliği emretmesi, dinin gereği olarak temizlenmeye daha da önem vermelerine sebep olmuş ve hamamların sayısı artmıştır. Selçukluların Anadolu'yu fethetmesi ile artan imar faaliyetleri hamam yapımında da görülmüş ve bu yapılarda soyunmalık, ılıkılık ve sıcaklık bölümleri yer almıştır. Türklerin hamama verdikleri büyük önem konakladıkları yerlerde çadır hamamları kurmalarından da anlaşılır. Sultan I. Alaeddin Keykubad'ın "hamam-ı sefer" denilen bir çadır hamamıyla seferlere çıktığı bilinmektedir.³

"Türk hamamı" kavramının evrensel hafızada yer etmesini sağlayan Osmanlı Türkleri olmuştur. Osmanlı, hamam kültürüne büyük katkı sağlamış ve sınırlarının ulaştığı her yere bu kültürü taşımıştır. Roma ve Bizans medeniyetinden alınan temel unsurların ötesinde özgün mimari yapısıyla Osmanlı hamamları gerek halkın gerekse yabancıların rağbetine mazhar olmuş sosyolojik anlam kazanmış mekânlardır.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde İstanbul'da fetihten önce Azebler ve Tihtâb hamamlarının olduğunu ancak fetihten sonra İstanbul'da ilk hamamın Fatih Camii'nin inşasında çalışanlar için yapılan İrgatlar Hamamı olduğunu ifade etmektedir. Sonrasında Azebler Hamamı İslam tarzına çevrilerek kullanıma açılan ikinci hamam olmuştur. Ayrıca Çelebi, seyahatnamesinde

¹ Semavi Eyice, "Hamam", *İslam Ansiklopedisi*, C. 15, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1997, s. 402.

² Tefik Cem Yaman, Türk Hamamının Mekansal Kurgusu "İstanbul Hamamları", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2010, s. 5.

³ S. Eyice, *a.g.m.*, s. 412.

İstanbul'daki hamamların sayısının üç yüze kadar ulaştığını bu sayının vezir ve ileri gelenlerin saraylarındaki özel hamamlarla on dört bine kadar çıktığını belirtmektedir.⁴

Osmanlıda hamamlar çarşı hamamları (halk hamamları), özel hamamlar (saray, yalı, konak) ve kaplıcalar olmak üzere üç gruba ayrılabilir.

Halkın kullanımı için açılmış olan çarşı hamamları, çifte hamam ve tek hamam olarak ayrılmaktadır. Genellikle çifte hamam olarak inşa edilen bu hamamlar, aynı küllhandan ısıtılan birbirine bitişik yapılmış hem kadınlara hem erkeklere aynı anda fakat farklı mekânlarda hizmet veren yapılardır. Bu hamamların kadın ve erkek girişleri farklı yerden sağlanmakta olup özellikle kadın girişinin mahremiyetini korumak adına ana cadde yerine yan sokağa açılmasına dikkat edilmiştir. Tek hamamlar ise günün belli saatlerinde kadınlara belli saatlerinde ise erkeklere hizmet veren yapılardır. "Kuşluk" hamamı adı da verilen bu hamamların hangi vakitte kime hizmet verdiğini anlamak için kapıya farklı renkte peştamallar asılmıştır. Ayrıca mahallelerde sadece kadınlara hizmet veren hamamlara "avret hamamı", çarşıda yalnızca erkeklere hizmet veren hamamlara da "rical hamamı" denilmiştir.⁵

Özel hamamlar; saray, konak, yalı ya da kervansaray gibi yerlerde bulunmakta olup çoğunlukla soyunmalık ve sıcaklık bölümlerinden oluşmaktadır. Tournefort, özellikle konak, yalı içinde bulunan hamamlarla ilgili Türk erkekleri "Kadınları gönül hoşluğuyla evlerinde tutabilmek için evlerine hamamlar yaptırmışlardır."⁶ sözleriyle Osmanlı toplumunda kadınların hamama ne derece rağbet ettiklerini gözler önüne sermiştir. Türkler mineralli sıcak suların çıktığı kaynaklara hamamlar yaparak şifa amaçlı bu sulardan faydalanmışlardır. Kaplıca / ılıca adı verilen bu şifa merkezlerinde Türk tipi kurnalı yıkanma yerleri yanında, havuzlar da bulunmakta olup buraya girmek isteyenlerin öncelikle vücut temizliğini yapmış olmaları gerekmektedir.⁷

Osmanlı toplumu, hamamları hem bedensel hem ruhsal arınma merkezleri olarak kullanmış üzüntüsünü de vesincini de hamam ortamında paylaşmaya çalışmıştır. Yaşanan her sosyal olayı hamama gitme vesilesi sayan Türkler düğün, sünnet, doğum gibi merasimlerde bu mekânı bir eğlence merkezi hâline getirmişlerdir. Kazandığı bu anlamın yanı sıra hamamlar, kendileri de içinde yaşadığı toplumun bir parçası olan şairlere içinse hem bir şiir meclisi hem de şiirine malzeme teşkil eden bir mekân vasfına sahip olmuştur. Hamamlar: fiziki yapısı (mahalleri), kullanılan eşyalar, şahit olunan ilginç olaylar ve eğlenceler gibi pek çok noktada divan şiirine malzeme olmuş ve "hammâmiyye" denilen nazım türü ortaya çıkmıştır. Hemen her nazım şekli ile kaleme alınmış hammâmiyelerde en çok gazel nazım şekli tercih edilmiştir.⁸ Genellikle âşıkların dilinden âşikâne bir üslup ve lirik bir anlatımla yazılan bu şiirlerde şairden şaire farklılık göstermekle birlikte şu ortak hiyerarşik sıralama tercih edilmiştir:

1. İlk olarak hamamın tanıtılması, sevgilinin ya da şairin hamama gelişi,
2. Sevgilinin soyunması,
3. Hamamdaki çeşitli unsurların tanıtılması,
4. Sevgilinin giyinip hamamı terk etmesi.⁹

⁴ Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul*, 1. Kitap-1. Cilt, haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2014, s. 291-2.

⁵ Düriye Bozok, "Türk Hamamı ve Geleneklerinin Turizmde Uygulanışı: Bursa Merkez İlçede Bir Araştırma", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 13, 2005, s. 62-86.

⁶ Joseph de Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, Çev. Ali Berktaş-Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005, C. 2, s. 18.

⁷ T. Yaman, *a.g.t.*, s. 120.

⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet Mermer-Neslihan Koç Keskin, *Eski Türk Edebiyatı Terimler Sözlüğü*, Akçağ Yay., Ankara 2016, s. 78; Ahmet Mermer vd., *Üniversiteler İçin Eski Türk Edebiyatına Giriş*, Akçağ Yay., Ankara 2014, s. 316.

⁹ İdris Güven Kaya, "Taşlıcalı Yahya Bey'in Hammâmiyeleri", *Şinasi Tekin'in Anısına, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 27, 2005, s. 230; Yunus Kaplan, *Klasik Türk Edebiyatında Hammâmiyeler*, Akçağ Yay., Ankara 2015, s. 41.

Fausto Zonaro, Buyrun¹⁰

1. Yabancı Seyyahlara Göre Osmanlı Hamam Kültürü

1.1. Hamamın Adı

XIV. yüzyıl sonlarında İstanbul'da bulunmuş olan seyyah S. Schweigger, hamamları anlatırken Osmanlıda bu yapılara "smun" da denildiğini ifade eder.¹¹ Kökeni belli olmayan bu kelimenin Anadolu'da bazı yörelerde "yıkanma" kelimesinin karşılığında kullanılan "summak" veya "yunmak" kelimelerinden hareketle kullanılmış olabileceği düşünülmektedir.¹²

1.2. Çarşı Hamamları Kimlere Hizmet Vermiştir?

Evliya Çelebi, Seyahatnamesi'nde "tabiatımızdan dostlar arasında latife olması için" diyerek İstanbul'da bulunan her bir hamamı bir sınıfa dağıtmıştır. Bu dağılıma göre örneğin şeyhlere Ayasofya Hamamı, nakkaşlara Çinili Hamam, Ermenilere Samatya Hamamı, eşkıyalara Hançerli Hamamı verilmiştir.¹³ Kendisinin de bir latife olarak söylediği bu ayırımın gerçekliği olmayıp Heberer'in de ifade ettiği gibi İstanbul hamamları hangi sınıftan olursa olsun -ister Müslüman ister gayrimüslim- herkese ücretini ödemek karşılığında hizmet vermiştir.¹⁴

1.3. Hamamın Fiziki Yapısı

Seyyahlar, kendileri için farklı bir kültürel deneyim sunan hamamları, detaylı şekilde anlatarak okuyucuların zihninde daha canlı hayaller oluşturmaya çalışmışlardır. İstanbul'a XIV. yüzyılın sonlarında gelmiş olan S. Schweigger, "hiçbir masraftan kaçınılmadan inşa edilen gösterişli binalar" diye tanımladığı hamamları, fizikî özellikleri açısından da ele almış ve yuvarlak, kilise tavanlarına benzer kubbeli ve kubbelerinde yuvarlak camlı delikler bulunan yapılar olarak betimlemiştir.¹⁵

¹⁰ Tülay Taşçıoğlu, *Türk Hamamı*, Duran Ofset, İstanbul 1998, s. 71.

¹¹ Salomon Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk*, Çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014, s. 140.

¹² S. Salomon, *a.g.e.*, s. 140.

¹³ E. Çelebi, *a.g.e.*, s. 291.

¹⁴ Michael Heberer von Bretten, *Osmanlıda Bir Köle-Brettenli Michael Heberer'in Anıları 1585-1588*, Çev. Türkis Noyan, Kitap Yay., İstanbul 2016, s. 292.

¹⁵ S. Salomon, *a.g.e.*, s. 140.

Özellikle sıcaklık adı verilen bölümün kubbelerinde mekânın aydınlatmasını sağlamak amacıyla kullanılan delikler geleneksel hamamların günün her saati ışık alması için tasarlanmış aydınlatma sistemleridir. Yuvarlak veya yıldız şeklinde olan bu pencereler "fil gözü" adı verilen camlarla kaplanarak içeriye yağmur / kar suyunun girmesi de engellenmiştir.

Sözünü ettiğimiz doğal aydınlatma sisteminin yanında kandil ve fener kullanılarak yapay aydınlatma sağlanan hamamlarda bulunmaktadır. XIV. yüzyılda köle olarak bulunduğu İstanbul'da anılarını kaleme alan M. B. Heberer efendisi ile gittiği bir hamamı anlatırken bu aydınlatma sisteminden bahsetmektedir.¹⁶ Fener ve kandiller beziryağı, gazyağı, zeytinyağı, haşhaş yağı gibi yağlar kullanılarak yakılmışlardır.¹⁷

Roma ve Yunan hamamları ile ana kullanım mekânları benzerlik gösteren Osmanlı hamamlarında bu mahaller temelde soyunmalık, soğukluk, sıcaklık ve külhan bölümlerinden oluşmaktadır.¹⁸ Bu bölümleri S. Schweigger şu şekilde ifade etmiştir:

"Anlattığım bu hamamlar, vaktiyle Yunanlılarda ve Romalılarda yaygın olan *hypocaustum* tarzında inşa edilmiştir. Bunun anlamı "alttan ısıtma"dır. Romalıların ve Yunanlıların hamamlarında da farklı sıcaklıkta olan bölmeler vardı. Birinci bölme olan terleme odasına *hypocaustum* adı verilirdi; terledikten sonra *lavarrum* denilen ikinci bölme olan terleme odasına geçilirdi ve orada yıkanılırdı. En son bölme olan *frigidarium*'da ise yıkananlar serinlerdi. *Apodyterium* adını taşıyan oda ise soyunma ve giyinme odasıydı."¹⁹

Ancak Osmanlı hamam mimarisi özgün bir yapı hâlini alarak zaman içinde farklılıklar göstermiştir. Osmanlı hamamları ile Roma hamamları arasındaki önemli farklılardan biri hamamlarda soğuk ve sıcak su havuzlarının bulunmamasıdır. İslam dinine göre durgun suda temizlik yapılamayacağından dolayı Osmanlı hamamlarında kaplıcalar dışında havuz yer almamıştır. Osmanlı hamamlarının çoğunlukla camekân mahallinin ortasında fiskiyeli bir havuzun bulunması diğer farklılıktır. En temel ortaklık ise ısıtma sistemidir. Her iki hamam tipolojisinde de hamam ve su yerden ve duvarlardan geçen kanallar aracılığı ile ısıtılmıştır.²⁰

1.3.1. Camekân (Soyunmalık)

Türk hamamlarının en geniş bölümü olan soyunmalıkta taş ya da ahşap sedirler yer alır ve mekânın farklı yerlerinden birkaç basamak ile bu bölüme ulaşılır.²¹ Sedirlerin altına giysi ve hamam eşyalarını koymak üzere XIV. yüzyıldan itibaren nişler ve dolaplar yapılmıştır.

Genellikle ısıtılmayan camekân mahallinin ortasında ortama serinlik vermesi için fiskiyeli havuzlar yer almaktadır. XVII. yüzyıl ortalarında İstanbul'da bulunan seyyah J. Thévenot, Tophane'de camii yanında bulunan ve "gördüklerimin en güzellerinden biri" olarak tanımladığı hamamın soyunmalık bölümünü şu ifadelerle anlatmıştır:

"Uzunluğu yirmi adımı bulan büyük, kare bir salona giriyorsunuz, taban döşemesi yerden epey yüksek; bu salonda çepeçevre mastabalar ve duvara yapışık inşa edilmiş taş sıralar bulunuyor. Bu sıraların enleri yaklaşık iki metre, yerden yükseklikleri ise yaklaşık bir metre, hepsinin üzerine hasır serilmiş... Bu salonun ortasında büyük bir şadırvan var, kocaman havuzunda havlular, örtüler yıkanıyor ve bunlar yıkandıktan sonra o salonun üst kısmını çepeçevre yerleştirilmiş sınıkların üzerine asılıp kurumaya bırakılıyor."²²

¹⁶ M. B. Heberer, *a.g.e.*, s. 293.

¹⁷ T. Yaman, *a.g.t.*, s. 231.

¹⁸ T. Yaman, *a.g.t.*, s. 130.

¹⁹ S. Salomon, *a.g.e.*, s. 143.

²⁰ Özlem Özgen, "Kültürel Miras Kapsamında "Türk Hamamı" Üzerine Bir İnceleme", *İletişim ve Kuram Dergisi*, S. 42, 2016, s. 111-38.

²¹ T. Yaman, *a.g.t.*, s. 130.

²² Jean Thévenot, *Thévenot Seyahatnamesi*, Çev. Ali Berktaş, Kitap Yay., İstanbul 2009, s. 65.

Burası aynı zamanda müşterinin, hamamın yüksek sıcaklığından bunaldığında serinleme fırsatı bulduğu ve yıkanma işlemi bittikten sonra geri dönerek tütün, kahve içtiği ya da bir şeyler yediği mahaldir.

1.3.2. Aralık

Soyunma bölümünden soğukluğa geçilen üzeri kubbe ile örtülü bir mekân olan aralıkta hela ve tıraşlık bölümleri yer almıştır. Zaman içinde giderek küçülen bu bölüm yerini XIV. yüzyıldan itibaren tamamıyla soğukluğa bırakmıştır.²³

1.3.3. Soğukluk (Ilıklık)

Ilıklık adı da verilmiş olan bu mahal duvarlarında taş seki bulunan, yan tarafında tuvalet ve tıraşlık kısımlarının yer aldığı bölümdür. Mekânın altından geçerek sıcaklık kısmına ulaşan borular sayesinde ılık bir havaya sahip olması sebebiyle kış aylarında camekân olarak kullanıldığı da olmuştur. Bu mekân sıcaklık kısmına geçmeden önce bedenin ısıya biraz daha alışmasını sağlamaktadır.

Seyyah J. Tournefort, bu mekânı camekân kısmından sonra geçilen biraz daha sıcak bir mekân olarak tasvir etmiş ve bu alanların her birinin üstünde bulunan kubbeleri "Bahçıvanlarımızın kavunları örttükleri çan biçimindeki camları andıran açıklıklarla aydınlatılmış küçük kubbelerle örtülüdür."²⁴ diyerek tasvir etmiştir.

1.3.4. Sıcaklık (Harâre)

Osmanlı hamam tipolojisinin esas kısmını oluşturan bu bölüm, halvet ve eyvân adı verilen iki kısma ayrılır. Bölümün köşe kısımlarında kapısı olmayan tek kişilik yıkanma yerlerine halvet, bu hücreler arasında kalan genel yıkanma yerlerine ise eyvân adı verilmiştir. Bu hücrelerin duvar kısımları mermer sedirle çevrilererek, üzerlerine sıcak ve soğuk su kurnaları yerleştirilmiştir. Hamam kültürümüzün en önemli öğelerinden olan ve yabancı konukların da dikkatini cezbeden "göbek taşı" ise harâre bölümünün ortasında bulunan terleme, dinlenme ve masaj için kullanılan kısımdır. S. Schweigger, göbek taşını şu ifadelerle betimlemiştir:

"Hamamın geniş mekânının ortasında yaklaşık bir ayak boyunda mermerden yapılma bir yükselti bulunur. Burası her yerden daha sıcak olduğundan terlemek isteyenlere ayrılmıştır."²⁵

Harâre mahallini J. Thévenot şöyle anlatmaktadır:

"Büyük sıcak salon (sıcaklık) beşgen planlı, her iki cephesi iki büyük mermer sütunla ayakta duruyor; her cephede yerden yaklaşık yarım ayak yüksekliğinde mermer bir peyke var ve her cephenin ortasında duvara bitişik, yerden yaklaşık iki ayak yükseklikte ve birkaç ayak eninde bir kurna ve üstünde de bir sıcak su musluğu bulunuyor; bu musluğun dört parmak kadar üstündeki bir başka musluktan ise soğuk su akıyor; öyle ki bu muslukları istediğiniz gibi ayarlıyorsunuz..."²⁶

1.3.5. Külhan (Isıtma Sistemi)

Külhan, Türk hamamlarında sıcaklık bölümünün bir duvarı boyunca uzanan sıcak su deposunun arkasındadır.²⁷ Külhanda yakılan odunlar bir taraftan su kazanını ısıtırken soğukluk ve sıcaklık mahallerinin altında yer alan ve *cehennemlik* adı verilen duman ve alev kanalları ile de döşemeler ısıtılmaktadır. Duvarların içine yerleştirilen *tüteklik* denilen bacalardan ise bir yandan dumanın dışarı çıkması sağlanırken diğer taraftan duvarların ısıtılması sağlanmıştır.

S. Schweigger, külhan bölümünü ve ısıtma sistemini anlatır:

²³ T. Yaman, *a.g.t.*, s. 134.

²⁴ J. Tournefort, *a.g.e.*, C. 2, s. 65.

²⁵ S. Salomon, *a.g.e.*, s. 140.

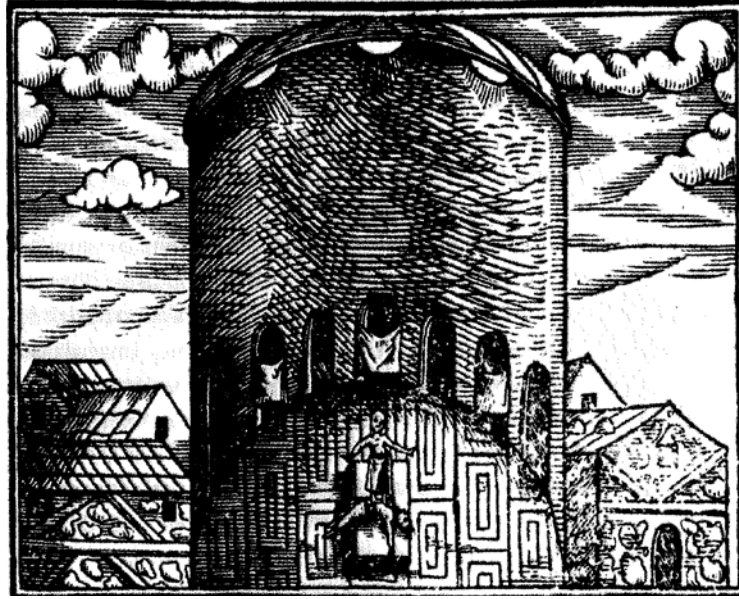
²⁶ J. Thévenot, *a.g.e.*, s. 66.

²⁷ T. Yaman, *a.g.t.*, s. 138.

“Mekânların zemini altında bulunan bir mahzende yakılan ateşin sıcaklığı, orayla bağlantılı olan yeraltı bölmeleri yoluyla etrafa yayılır ve binayı ısıtır.”²⁸

Gittiği hamamda içeride soba ya da ocak bulunmadığı hâlde mekânın nasıl ısıtıldığını merak eden B. M. Heberer, efendisinden şu cevabı almıştır:

“O da bana, hamamın altında bodruma benzer iyi korunmuş geniş bir mahzenin bulunduğunu, bu mahzenin yan taraflarında yüksekçe bir yerde bulunan deliklerden odun atılarak ateşin daima canlı tutulduğunu, sıcaklığın azalmasına hiç fırsat verilmemesi yüzünden de odun sarfiyatının pek fazla olmadığını, bütün hafta boyunca gece gündüz hep sıcaklığın korunduğunu anlattı.”²⁹

Türk hamamı (içten görünüş)³⁰

1.4. “Gideyim Kendimi Çiğneteyim”

Seyyah Salomon Schweigger’in satırlarından hamamın Osmanlı topraklarında bulunan yabancılar arasında deyişlere konu olacak kadar ilgi çekici ve rağbet gören bir mekân olduğunu anlamaktayız:

“Hamamın geniş mekânının ortasında yaklaşık bir ayak boyunda, mermerden yapılmış bir yükselti bulunur. Burası her yerden daha sıcak olduğundan, terlemek isteyenlere ayrılmıştır. Hamama giren önce buraya oturur. Yanına gelen bir tellak, sanki yerinden oynamış eklemlerini tekrar düzeltmek istermiş gibi, onun bedenini sağa sola döndürür, ellerini, kollarını, bacaklarını esnetir. Bunu seyreden biri, güreş tuttıkları fikrine kapılabilir. Bu işlemlerden sonra müşterisini yükseltinin üzerine yatırır ve ayaklarıyla üzerine çıkar ama adamı hırpalamamaya özen gösterir. Bunu görmüş olan elçilik heyetindeki görevliler arasında şöyle bir deyiş yaygınlaşmıştır: “Vakit geçirmek için gideyim de kendimi çiğneteyim.” Aslında bu, “Hamama gitmek istiyorum.” demektir.”³¹

1.5. Temizlenme Ritüeli

Temizlenme ihtiyacının giderilmesinin sağlandığı mekânlar olması yanında sosyal eğlence mekânları da olan hamamlarda, yıkanma belirli ritüeller ile gerçekleştirilir. Yıkanılan, sohbet edilen, eğlenilen ve yenilip içilen hamamlara gelen kişi ilk olarak soyunma (camekân)

²⁸ S. Salomon, *a.g.e.*, s. 143.

²⁹ M. B. Heberer, *a.g.e.*, s. 294.

³⁰ S. Salomon, *a.g.e.*, s. 142.

³¹ S. Salomon, *a.g.e.*, s. 141.

mahalline geçer, burada bulunan taş sedirlerin üzerine onun için serilmiş örtülere oturarak soyunur ve kendisine verilen peştamalı gömleğinin üzerinden beline bağlar. Böylece Thévenot'un deyişiyle "görülmemesi gerekeni kimseye göstermemiş olur"³² sonrasında buraya eşyalarını bırakır ve ılıklik adı verilen biraz daha sıcak kısma geçerek vücudunu yüksek sığa hazırlar, ardından yüksek sıcaklıkta olan sıcaklık mahalline gelir. Burada hizmete hazır hâlde bulunan tellaklar, müşteriye göbek taşına sırt üstü yatırıp dizlerini karnının üstüne koyarak kol, bacak ve gövdenin tüm kemiklerini çatırdatır.³³ Ardından karın üstü yatırdığı müşterisinin sırtında yürüyerek aynı işlemi gerçekleştiren tellak Thévenot'un deyişiyle adeta kişiye "yeri öptürür."³⁴

Göbek taşında tellak sayesinde vücudu gevşetilmiş olan müşterinin sakal tıraşı yapılır ve bedeninin kalan kıllarını temizlemesi için ona bir ustura ya da isteğe göre Türklerin kıllarını temizlemek için kullandıkları ağda benzeri bir madde olan rusma / zırnık verilerek soğukluk bölümünde yer alan tıraşlık kısmına gönderilir. Buraya gelen kişi peştamalı kapıya asarak içerinin dolu olduğunu ima eder ve böylelikle rahatsız edilmez.

Kendi başına yapılan bu temizlenme işleminden sonra tekrar sıcaklık mahalline dönülür. Burada elinde kese bulunan tellak müşterinin bedenini canını yakmadan fakat kuvvetli bir şekilde ovar, keseleme işleminin sonrasında içinde sabun bulunan ipekten lif ile vücudun tamamını sabunlayıp bol suyla durular, isteğe göre başını da sabunladığı kişiye kuru bir peştamal getirir ve bunu örtünen kişi camekân kısmına geri döner.³⁵

Burada tellağın, temizlenen kişinin ayaklarına su döküp yıkaması ile temizlenme töreni son bulur. Thévenot, bu işlemin ilgili mahalle gelirken ayakların kirlenmiş olabileceği için yapıldığını ifade etmektedir.³⁶ Ancak ayaklara su dökme bize hadislerle de sabit olan bir sünneti hatırlatmakta olup insana şifa veren bir işlemdir.³⁷

Kuru ve sıcak havlular ile temizlenen müşteri, üstünü giyinir ve bir ayinedar tarafından tutulan aynada kendine baktıktan sonra gerekli ödemeyi yapıp bahşişleri vererek hamamdan ayrılır.³⁸

1.6. Hamamcının Hünéri

"Hamamdan çıkılırken, müşterisinin sarınmış olduğu örtüyü hamamcı teslim alır ve hemen yıkar, sonra da tepede bir yerde gerili olan ipin üstüne atar. Bu ipler kiliselerde mihrabın bulunduğu bölmenin kubbesi kadar yüksek bir yerde gerilidir ve peştamalı büyük bir hızla oraya fırlatılıp düzgün bir şekilde yerleştirilmesi akıllara durgunluk verecek bir olaydır. Hamamcılar bu becerileri ile övünürler ve müşterinin bunu görmesini, takdir etmesini isterler."³⁹

1.7. Tellaklar

Hamamlarda müşteriye yıkayan, keseleyen ve masaj yapan tellaklar (dellâk) küçük yaşlarda mesleğe başlarlar. Osmanlıda kendisi de bir tellak olan Patrona Halil İsyanı'na kadar tellaklar genellikle Arnavutlardan, bu isyandan sonra ise Sivas ve Tokatlılardan seçilmiştir. Tellaklar hamamda diğer müşterilerden ayırt edilebilmek için siyah peştamal kullanmışlardır.

Hizmet veren bu kişilerin hamamda müşteri ile halvet kısmına yalnız girmesi yasaklanmıştır. Ancak B. M. Heberer'in satırlarından bu yasağın zaman zaman çiğnenmiş olduğu anlaşılmaktadır:

³² J. Thévenot, *a.g.e.*, s. 65.

³³ J. Tournefort, *a.g.e.*, C. 2, s. 66.

³⁴ J. Thévenot, *a.g.e.*, s. 66.

³⁵ J. Thévenot, *a.g.e.*, s. 67.

³⁶ J. Thévenot, *a.g.e.*, s. 67.

³⁷ "Hamamdan çıkarken ayakları soğuk su ile yıkamak baş ağrısını giderir." (Hadis-i Şerif)

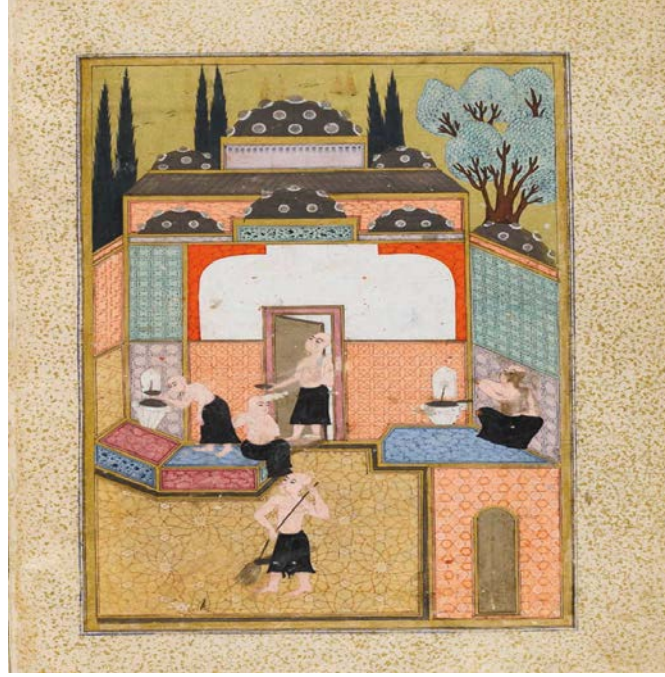
³⁸ J. Tournefort, *a.g.e.*, C. 2, s. 66.

³⁹ S. Salomon, *a.g.e.*, s. 143.

“Monsieur de la Planche hamamda yıkanma âdetlerini bildiğinden bu odacıklardan (halvet) birine oturdu. Bir süre sonra yanına bir hamam görevlisi (tellak) girdi ve herkesin gözünden uzak, onun bedenini ovalayarak iyice temizlemeğe koyuldu.”⁴⁰

Kadınlar hamama giderken kendilerine yıkanma konusunda yardımcı olmaları için genellikle halayıkları götürmüşlerdir ancak bir yardımcıya sahip olmayanlara “natır” adı verilen görevliler hizmet etmiştir.

Seyahatnamelerde tellaklar genel olarak göbek taşında müşteriye yaptığı masaj ve kese ile söz konusu edilmişlerdir.

Topkapı Sarayı Hamamında Tellaklar⁴¹

1.8. Hamamın Faydası

Vücudun herhangi bir yerinde hafif çizgiler açılıp üzerine bardak veya şişe oturtularak kan alma işleminin gerçekleştirilmesine hacamat denmiştir. Bu işlemin beden sağlığı için faydalı olduğuna inanılmaktadır.

H. Muhammed’in de tavsiye ettiği bir sünnet olan hacamat,⁴² Türk hamamlarında gelen kişilere uygulanmıştır. Gittiği hamamda bu uygulamaya şahit olan S. Schweigger, durum karşısında hayrete düşmüş ve şu satırlarla bunu ifade etmiştir:

“(…) Bundan sonraki işlem hacamattır. Bu uygulamayı seyreden, korkuya kapılmaktan kendini alamaz, zira bir suçluya cellat tarafından işkence yapılmasına tanık olduğunu sanır. Hamamcı ucu kırılmış bir usturayı, parmaklarını biraz aşacak şekilde eline alır, bu köreltilmiş bıçak ucunu müşterinin cildine sürterek ince çizikler oluşturur. Bundan sonra bir çaput tutuşturur ve bunu bir vantuzun içine yerleştirir, yanan çaputla birlikte vantuzu yaralanmış cildin üstüne kapatır. Bir süre böylece bekletir. Müşteri, dişlerini sıkarak buna dayanmak

⁴⁰ M. B. Heberer, *a.g.e.*, s. 293.

⁴¹ Lokman’ın Hünernamesi, Cilt II, 1588. TSM H 1524.

⁴² “Hacamat olmak aç karnına daha faydalıdır. Hacamat olmak, aklı ve hıfzette (ezberleme) gücünü artırır.” (Hadis-i Şerif).

zorundadır.”⁴³ Ayrıca S. Schwigger, göbek taşında tellaklar tarafından müşteriye yapılan masajın vücudun tüm uzuvlarını rahatlatması sebebiyle çok faydalı olduğunu düşünmektedir.⁴⁴

Bunların yanı sıra hamamın cildin genç ve taze kalmasını sağlamak, bedeni dinç tutmak, kan dolaşımını hızlandırmak ve bağışıklık sistemini güçlendirmek gibi faydaları olduğu da bilinmektedir.

1.9. Hamamda Kullanılan Eşyalar

Geleneksel hamam kültüründe temizlenme ritüeli esnasında kullanılan bazı eşyalar bulunmaktadır. Bunları müşteri hamamdan temin edebildiği gibi özellikle kadınların hamam bohçaları içinde yanlarında getirdikleri de olmuştur. Bu objelerden bazıları yabancı seyyahların seyahatnamelerinde de söz konusu edilmiştir.

Sabun: Osmanlı toplumunda sabun en önemli temizlik malzemesi olmuştur. Özellikle Girit, İzmir, Edremit ve Ayvalık'ta üretilen zeytinyağlı sabunlar büyük önem arz etmektedir. Kızların, hanım sultanların çeyizinde bulunan sabun, padişahlara dahi hediye edilecek kadar kıymet verilmiş bir objedir. Atölyelerde üretilmiş olan sabunların kim tarafından üretildiğini anlamak adına üzerine üretici firmaya ait damgalar vurulmuştur.⁴⁵ Tournefort, yıkanma işleminin son aşamasında tellağın bedeni kokulu bir sabunla sabunladığını yazmıştır.⁴⁶ Ayrıca Lubenau, kadınların Kefe'den getirilen bir toprağı sabun gibi kullandıklarından bahsetmektedir.⁴⁷

Kese: Tellakların müşterinin kirini çıkartmak için kullandıkları bürümcekten üretilen bezlerdir. Keçi ya da koyun yününden de üretilenleri mevcuttur. Tournefort ve Thévenot'un satırlarından hamamlarda daha çok kıl keselerin kullanıldığı görülmektedir. Bu objeyi Tournefort “eskilerin kaşağısıyla aynı görevi yapar ama çok daha kullanışlıdır” diyerek ifade ederken,⁴⁸ Thévenot ise siyah *camelottan*⁴⁹ bir kese kullanıldığını ve bu işlemin canını yaktığını söylemiştir.⁵⁰

Sabun Bezi: Keselemenin ardından temizliğin tamamlanması için tellak bedeni sabunlu bir bezle ovarak yıkama işini tamamlamıştır. Thévenot bu işlem için tellağın içine sabun konulan ipekten saçaklı bir lif kullanıldığını ifade etmiştir.⁵¹

Ustura: Ahşap, metal ya da fildişi uçlu olabilen usturalar, hamamlarda gerek erkek müşterilerin saç, sakal tıraşını yapmak ve vücut kıllarını temizlemek için gerekse kadınların beden kıllarını temizlemek için kullanılan objedir.

Seyahatnamelerde bedenin kıllarını temizlemek için usturanın kullanıldığı çok kez ifade edilmiştir.⁵²

Ponza Taşı: Ayak bakımı için kullanılmakta olan bu taşın Osmanlı hamamlarında kullanılan objelerden biri olduğu N. Nicolay'ın satırlarından anlaşılmaktadır. Seyyah, tellağın saç, sakal ve koltukaltı kıllarını temizledikten sonra topuklarını da bu taş ile ovarak temizlediğinden bahsetmektedir.⁵³

⁴³ S. Salomon, *a.g.e.*, s. 141.

⁴⁴ S. Salomon, *a.g.e.*, s. 141.

⁴⁵ T. Yaman, *a.g.t.*, s. 252.

⁴⁶ J. Tournefort, *a.g.e.*, C. 2, s. 66.

⁴⁷ Reinhold Lubenau, *Reinhold Lubenau Seyahatnamesi, Osmanlı Ülkesinde, 1587-1589*, I-II Cilt, Çev. Türkis Noyan, Kitap Yay., İstanbul 2016, C. 1, s. 216.

⁴⁸ J. Tournefort, *a.g.e.*, C. 2, s. 66.

⁴⁹ Keçi kılı ya da koyun yününden dokunmuş bir çeşit bez.

⁵⁰ J. Thévenot, *a.g.e.*, s. 67.

⁵¹ J. Thévenot, *a.g.e.*, s. 67.

⁵² J. Thévenot, *a.g.e.*, s. 66; J. Tournefort, *a.g.e.*, C. 2, s. 66.

⁵³ Nicolas De Nicolay, *Muhteşem Süleyman'ın İmparatorluğunda*, Çev. Şirin Tekeli, Menekşe Tokyay, Kitap Yay., İstanbul 2014, s. 170.

Hamam Tası: Suyun kurnadan ya da çeşmeden alınarak vücuda dökülmesini sağlayan objeye denilmektedir. Bakır, gümüş veya pirinçten yapılan hamam taslarının ortak özelliği olan ortasında bulunan yarım küre yükselti, Anadolu ana tanrıçası Kybele'nin göbeği olup yüzyıllar boyunca sorgulanmadan günümüze dek gelebilen ender tasarımlardan olmuştur.⁵⁴ Thévenot, hamamda sıcak ve soğuk su kurnalarından akan suyun sıcaklığını ayarlayarak "hep altında bulunan büyük bakır taslarla" istenildiği kadar alınarak vücuda döküldüğünü ifade etmektedir.⁵⁵

Peştamal: Peştamallar, pamuk ve ipekten dokunmuş olup genellikle hamamda yıkanırken ve sonrasında kurulanmak için kullanılmıştır. Heberer, hamama gittiklerinde insanın bedenini örtebilecek büyüklükte mavi renkte peştamalların bir hizmetli tarafından kendilerine verildiğinden söz etmiştir.⁵⁶

Futa: İpekten dokunan peştamalin bir başka adı olan futadan, Thévenot seyahatnamesinde söz edilmiştir. Seyyah, camekân kısmında sedirlerin üzerine hamamcının kendisi için adına futa denilen büyük bir örtü serdiğini ve eşyalarını bunun üzerine çıkararak orada bıraktığını söylemiştir.⁵⁷

Havlu: Hamamlarda yıkanma işlemi tamamen bittikten sonra kurulanma işi için müşteriye sıcak havlular verilmiştir.⁵⁸

Ayna: Thévenot ve Tournefort seyahatnamelerinde yıkanma işlemi tamamen bitip kıyafetlerini giyindikten sonra bir hizmetkâr (ayinedar) tarafından tutulan aynada kendilerine baktıklarını ifade etmişlerdir.⁵⁹

1.10. Rusma / Zırnık Kullanımı

Türkler hamamda yıkanırken dinin ve temizliğin gereği olarak bedenlerindeki tüyleri temizlemek için usturanın yanı sıra tüy dökücü çeşitli maddelerden de yararlanmışlardır. Sönmemiş kireç ve arsenik-kükürt karışımından elde edilen rusma / zırnık adı verilen merhemini kullanımı seyyahlarında ilgisini çekmiş ve satırlarında yer almıştır:

"Eğer ustura ile bir yerinizi kesmekten korkuyorsanız, size bir ağda veriyorlar; rusma denen bir mineral, toz hâline getiriliyor, içine kireç katılıp su eklenerek hamur yapılıyor. Bu ağda vücudun kıllarının dökülmesi istenen yerlerine sürülüyor ve on beş dakikadan kısa bir süre içinde tüm kıllar sıcak su dökülerek çıkartılıyor..."⁶⁰

S. Schweigger ise hırısma adıyla andığı bu maddeyi anlatırken "o kadar keskindir ki cildin üzerinde uzun süre bırakılırsa çok acı veren yaralar açılır." der.⁶¹

Rusma, Osmanlı'da oldukça fazla kullanılmış ve bu sayede padişahın gümrükleri bu maddeden ciddi ölçüde gelir sağlamıştır.⁶²

1.11. Türkler Hamama Ne Zaman Giderdi?

Türkler, Orta Asya'dan aldıkları temizlenme kültürüne ek olarak İslamiyet'te de önemli bir yer tutması sebebiyle yıkanmaya ve temiz olmaya büyük özen göstermiş bu sebeple bir cami ya da imar edilen bir binanın ilk olarak hamam kısmını inşa ederek yapımı yıllar süren binalarda çalışanların temizliklerine öncelik vermişlerdir. Türklerin temizliğe verdikleri bu önem ve

⁵⁴ T. Yaman, *a.g.t.*, s. 238.

⁵⁵ J. Thévenot, *a.g.e.*, s. 66.

⁵⁶ M. B. Heberer, *a.g.e.*, s. 292.

⁵⁷ J. Thévenot, *a.g.e.*, s. 65.

⁵⁸ J. Thévenot, *a.g.e.*, s. 67; J. Tournefort, *a.g.e.*, C. 2, s. 66.

⁵⁹ J. Thévenot, *a.g.e.*, s. 67; J. Tournefort, *a.g.e.*, C. 2, s. 66.

⁶⁰ J. Thévenot, *a.g.e.*, s. 66-7.

⁶¹ S. Salomon, *a.g.e.*, s. 141. Ayrıca Lubenau, *Auripigment* adı verilen bir kıl dökme merheminden söz etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *a.g.e.*, C. 1, s. 215.

⁶² J. Thévenot, *a.g.e.*, s. 67.

hamam kültürü yabancılarında oldukça dikkatini çekmiş ve zaman zaman barbar olarak tanımladıkları Türklerden bu noktada övgüyle bahsetmişlerdir.

S. Schweigger, İstanbul'da yıl boyunca sıcak tutulan ve gece gündüz hizmet veren yüz elli aşkın hamamın olduğunu söylerken⁶³ J. Thévenot ise kadın erkek tüm halkın en az haftada bir kez mutlaka hamama gitmekte olduğunu ifade etmiştir.⁶⁴

B. M. Heberer ise Türklerin kutsal günü olan Cuma dışında hamamların tüm hafta boyunca gece gündüz açık tutulduğunu söylemektedir.⁶⁵

Tournefort ise sabahları erkeklere, öğleden sonra kadınlara ya da haftanın belirli günleri kadınlara belirli günleri erkeklere hizmet veren hamamlardan (tek hamam) söz etmiş ve hamamların sabahın saat dördünden akşamın saat sekizine kadar açık olduğundan bahsetmiştir.⁶⁶

Ayrıca Osmanlı toplumunda sünnet hamamı, güvey hamamı için ve bayram arifesi, perşembe geceleri gibi özel günlerden önce erkeklerin; gelin hamamı, loğusa (kırk) hamamı ve yas hamamı içinde kadınların hamama gittikleri bilinmektedir.

1.12. Kadınlar Hamamı

XIV. yüzyılda İstanbul'da bulunmuş olan seyyah Nicolas de Nicolay, bir erkek tarafından gözlemlenmesi mümkün olmayan kadınlar hamamını çoğu seyyahın aksine daha ayrıntılı şekilde ele alarak okuyucuya sunmuştur. Seyyaha göre kadınların hamama gitmesinde iki önemli neden vardır. İlki, dinin gereği olarak ibadetlerini yerine getirebilmeleri için temizliğin şart olması ikincisi ise kapalı bir toplum yapısına sahip olan Osmanlı Türklerinde hamama gitmeyi dışarı çıkmak ve vakit geçirmek için bir kaçamak olarak görmeleridir. Ayrıca sağlıklarını ve güzelliklerini korumak da hamama gitmelerinin bir başka sebebi olmuştur.⁶⁷

Varlıklı hanımlar çarşı hamamlarını çok tercih etmemiş ancak kendi konak ve yalılarında bulunan özel hamamlara haftanın üç dört günü gitmişler, yoksul olanlar ise en az haftada bir gün çarşı hamamlarına giderek temizlik ihtiyaçlarını gidermişlerdir.⁶⁸

Seyyah, Osmanlı kadınlarının hamama en güzel kıyafetlerini giyip takılarını takarak âdeta geçit törenini andıran bir merasimle gittiklerini söylemektedir. Hanımlar hamama genellikle halayıkları ile birlikte gitmişlerdir. Halayıkların biri başının üstünde içinde pamuklu gömlekler, çocuk bezleri ve rusma bulunan bakırdan bir leğen taşır, bu leğenin üstü altın veya gümüş işlemeli ipek ya da kadife bir örtü ile kapatılır. Diğeri ise kilim ve yastıkları taşır. Bu hizmetliler aynı zamanda hamamda hanımlarını keseler ve yıkarlardı. Bir yardımcısı olmayanlara ise natırlar hizmet etmişlerdir. Kadınlar hamamlara sabahın erken saatlerinde gidip akşama kadar kalarak vakit geçirmişlerdir.⁶⁹

⁶³ S. Salomon, *a.g.e.*, s. 143.

⁶⁴ J. Thévenot, *a.g.e.*, s. 67.

⁶⁵ M. B. Heberer, *a.g.e.*, s. 292.

⁶⁶ J. Tournefort, *a.g.e.*, C. 2, s. 65.

⁶⁷ N. Nicolay, *a.g.e.*, s. 171.

⁶⁸ N. Nicolay, *a.g.e.*, s. 171.

⁶⁹ N. Nicolay, *a.g.e.*, s. 172. Ayrıca Nicolas de Nicolay kadınlar hamamından söz ederken şu ifadelerle de yer vermiştir: "(...) Kimisi Türk kimisi Rum olan bu kadınlar, dostane bir ilişkiyle birbirlerini yıkarlar. Doğulu kadınlar arasında daha güçlü bir dostluk bağı görülmesinin nedeni, hamama gitme alışkanlığının yaygın ve hamamların özel olmasıdır. Bazen aralarında öyle güçlü bir sevgi doğar ki, sanırsınız hamama girdiği an gözüne çarpan ve onu büyüleyen güzel bir kızla birlikte yıkanmak, ona dokunmak ve dilediğince ellemek için tüm olanakları değerlendiren bir erkekle karşı karşıyasınız. Demem o ki bu kadınlar arasında aşırı şehvetlilere rastlamak olanaklıdır. Tıpkı, geçmişte yüzlerce kadına ve kıza duyduğu aşkı, erkek sevgilisi Phaon'a yansıtan lezbiyen Safou ile özdeşleşen seveci kadınlar gibidirler..." N. Nicolay, *a.g.e.*, s. 172.

Hamama giden kadınlar ve çocuklar⁷⁰

1.12.1. Gelin Hamamı

Osmanlı toplumunda evlilik merasiminin öncesinde gelinin hamama götürülerek hem temizlenip düğüne hazırlandığı hem de eş dost ile eğlenerek vakit geçirdiği bir gelenek olan gelin hamamından, S. Schweigger, seyahatnamesinde birkaç cümleyle söz etmektedir. Yazar, “Özellikle hamama gelen gelin olacaksa, ellerini ve ayaklarını kırmızı bir boya ile süslerler, ama tümünü değil yalnız bir bölümünü boyarlar.” diyerek kına yakma merasiminden bahsetmiştir.⁷¹

1.13. Hamamda Yenilenler İçilenler

Tournefort, yıkanma işlemi bittikten sonra dönülen camekân kısmında “Zira bu işlemden sonra insanın iştahı çok açılır.” diyerek tütün ve kahve içildiğini hatta hafif bir şeyler yendiğini ifade etmiştir.⁷²

Osmanlı kadını için büyük önem arz eden hamam sefaları, gün boyunca süren bir ritüel olmuştur. Bazen oğullarına kız beğenmek bazen dedikodu yapmak çoğunlukla da evden dışarı çıkabilmek adına kadınlar hamama gitmeyi âdet edinmiştir. Kadınların hamama giderken yanlarında götördükleri yiyecek, içecekler ve hamamda kullandıkları eşyalardan oluşan hamam bohçalarıyla becerilerini sergiledikleri bilinmektedir. Kadınlar sıcaklık kısmında yıkandıktan sonra camekân mahallinde evden getirdikleri limonata, şerbet gibi içeceklerle serinlemiş ve çeşitli yiyecekler yiyerek vakit geçirmiştir.

⁷⁰ Metin And, *16. Yüzyılda İstanbul Kent-Saray-Günlük Yaşam*, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2015, s. 224.

⁷¹ S. Salomon, *a.g.e.*, s. 141.

⁷² J. Tournefort, *a.g.e.*, C. 2, s. 66.

Hamamda müşterilere kahve ikram eden kadın⁷³

1.14. Hamamların Ücreti Ne Kadardı?

Vakıf sahiplerine ve özel mülkiyete sahip hamamcılara önemli bir gelir kaynağı olması sebebiyle çok sayıda inşa edilmiş olan hamamlar belirli bir ücret karşılığında hizmet sunmuşlardır. S. Schweigger'e göre Türkler hamamlara bir veya iki asper öderlerken yabancılar için bu ücret beş-altı aspere (akçe) kadar çıkmaktadır.⁷⁴ Ancak yaklaşık bir asır kadar sonra İstanbul'da bulunmuş olan J. Thévenot ise hamamların iki akçeye hizmet verdiğini bir bu kadar da hizmet verenlere bahşiş verilmesi sebebiyle dört akçe ödediğini söyler.⁷⁵ XVIII. yüzyılın başlarında İstanbul'da bulunmuş olan seyyah J. Tournefort ise üç ya da dört akçe ödeyerek yararlanan hamamlara Schweigger'in aksine yabancıların daha az ücret ödediklerini ifade etmiştir.⁷⁶

XIV. yüzyılın sonunda verilen ücret göz önüne alınırsa günümüz parası ile Türkler 1.4 ₺ ile 2.8 ₺ civarında ödeme yaparken yabancılar yaklaşık dört katı bir fiyatla 8.4 ₺ ödemişlerdir. Sonraki yüzyıllarda ise kişi ayırt etmeksizin bu ücret 4 akçe / 5.6 ₺ şeklinde verilmiştir. Ayrıca hamamlara kadın ve erkekler de eşit ücret ödemişlerdir.⁷⁷

⁷³ Fazıl Hüseyin'in Zenannamesinden.

⁷⁴ S. Salomon, *a.g.e.*, s. 141.

⁷⁵ J. Thévenot, *a.g.e.*, s. 67.

⁷⁶ J. Tournefort, *a.g.e.*, C. 2, s. 65.

⁷⁷ N. Nicolay, *a.g.e.*, s. 172. Bugün ise restorasyon çalışmaları ile yeniden kullanıma açılmış olan Osmanlı hamamlarında bu hizmet örneğinin Kılıç Ali Paşa Hamamı'nda 210 ₺ iken Hürrem Sultan Hamamı'nda 90 €'dan başlayan fiyatlar karşılığında sunulmaktadır.

1.15. Hamam Adabı

Yabancı seyyahların gerek kendi hamam kültürleri ile Osmanlı hamamlarını karşılaştırdığı gerekse bizden dem vurdukları satırlar Türklere isnat edilen yakıştırmaları bir Batılı gözüyle de yalanlamak adına önem arz etmektedir:

"Erkeklerin ve kadınların hamamları ayrıdır. Hamamda gayet edepli bir biçimde örtünürler. Oysa Almanlar bu bakımdan çok hayâsız davranırlar: -Venedik'te tanık olduğum üzere- sanki mahrem yerlerini özellikle göstermek istiyormuşçasına çıplak banyoya girerler. Türkler bellerine bedenlerini iki defa saran ve yerlere kadar inen mavi ketenden bir örtü dolarlar. Biz Hristiyanlar terbiye ve edep bakımından bu barbarları örnek almamız."78

J. Thévenot'ta "özgürlük ve emniyet yerleri"⁷⁹ olarak tanımladığı hamamlarda hiçbir edepsizliğin yaşanmadığını şayet yaşanırsa hamamcının tazmin etmek zorunda olduğunu belirtirken, kadın erkek birlikte yıkanan yabancıların aksine Osmanlı'da ayrı hamamlarda yıkanıldığını ve bir erkeğin kadınlar hamamına girmesinin idamlık bir suç olduğunu sözlerine eklemiştir. Ayrıca edep yerlerini göstermek veya bakmak da bir suç sayılmış ve bu suçu işleyen değnek cezasına çarptırılmıştır.⁸⁰

1.16. Topkapı Sarayında Hamam

Topkapı Sarayı Harem Dairesi Hamamları; Hünkâr ve Valide Hamamları, Gözdeler Hamamı, Cariyeler Hamamı, Cariyeler Hastanesi Hamamı, III. Murat Hamamı, Kızlar Ağası (Meşkhane) Hamamı ve Karaağalar Hamamı'ndan oluşmaktadır.⁸¹ Bu hamamların içinde en dikkat çekici olanı ise Hünkâr Hamamı'dır. Evliya Çelebi, seyahatnamesinde "Osmanoğulları devletinde değil, on sekiz padişahlık yeri gezdim dünyada suyu, havası ve yapısı tatlı aydınlık hamam görmedim."⁸² ifadeleriyle Hünkâr Hamamı'nın güzelliğinden bahsetmiştir.

"17. yüzyılda Topkapı Sarayı" adlı seyahatnamesinde Hünkâr Hamamı'ndan bahseden Jean-Baptiste Tavernier da Çelebi'nin bu sözlerini haklı çıkarır gibidir:

"Soyunmalık, oldukça geniş kubbeli bir mekân ve sarayın en güzel yerlerinden biri. Tabana güzel mermer taşlar döşenmiş; soyunmalıkta iki balkon gibi bahçeye çıkma yapan iki büyük pencere var; pencerelerden hem iki deniz hem Asya yakası görülebiliyor. Kubbeli mekânın ortasında, suları iki havuzda toplanan bir çeşme (şadırvan) görülüyor. Üstteki birinci havuz daha küçük; kırmızı ve siyah damarlı beyaz mermerden yapılmış ve altı delik açılarak pirinç borular geçirilmiş, farklı renk ve cins mermerlerden yapılmış ikinci havuza sular bu borulardan akıyor."⁸³

Sonuç

Temizlenme ilk çağlardan günümüze kadar insanoğlunun zaruri ihtiyaçlarından biri olmuştur. Bu ihtiyacı karşılamış olan hamamlarda temizlenme mekânları olmasının yanında Yunan medeniyeti için sağlık kurumu, Roma medeniyeti içinse sahip olduğu spor alanı, kütüphane ve gezinti yerleri ile sosyal ve kültürel bir tesis işlevini üstlenmiştir. Temizliğe oldukça önem vermiş olan Türk toplumu içinde bu mekân büyük önem taşımıştır.

Osmanlı'da özellikle XV-XVI. yüzyıllarda hem nüfus artışından dolayı ihtiyacı karşılaması hem de külliye yapılarının dâhilinde imar edilerek bu kurumlara gelir getirmesi adına çok sayıda hamam inşa edilmiştir. Özel mülkiyete ait hamamlarla birlikte Osmanlı topraklarında pek çok hamam yapısı var olmuştur. Osmanlı toplumunda temizlik gibi zaruri bir ihtiyacı karşılamaktan öte geleneksel bir anlama sahip olan ve nesilden nesile aktarılacak

⁷⁸ S. Salomon, *a.g.e.*, s. 142.

⁷⁹ J. Thévenot, *a.g.e.*, s. 66.

⁸⁰ J. Thévenot, *a.g.e.*, s. 67-8.

⁸¹ T. Yaman, *a.g.t.*, s. 82.

⁸² E. Çelebi, *a.g.e.*, C. 1, s. 291.

⁸³ Jean-Baptiste Tavernier, *17. Yüzyılda Topkapı Sarayı*, Çev. Teoman Tunçdoğan, Kitap Yay., İstanbul 2007, s. 81.

kültürel bir öge sosyolojik bir mahiyet kazanan hamamlar, zihninde egzotik, mistik bir tasavvura dönüşen Batılı seyyah için dikkat çekici ve deneyimlenmesi gereken mekânlardan olmuştur.

Osmanlı toplumunda gündelik hayatın en önemli öğelerinden biri olan hamamlar batılı seyyahların canlı tasvirleriyle betimlenmiştir. Seyyahların hamama ayak bastıkları andan ayrılışlarına kadar geçen sürede mekânın fiziki özelliklerinden, hizmet edenlere, yıkanma ritüelinden, kullanılan eşyalara kadar anlatımlarında yer verdikleri detaylar bizlere dönemin Osmanlısında bu mekâna dair oldukça önemli malzemeler teşkil etmektedir. Seyahatnamelerde göze çarpan hırsız, bakımsız Türk algısı bu mekân söz konusu olduğunda toplumunun temizliğe verdiği önem, hamamlarda edep kurallarına dikkat edilmesi, herhangi bir hırsızlığa mahal verilmemesi gibi olumlu özelliklerden dolayı daha objektif ve olumlu bir bakış açısına çevrilmiştir.

İncelenen seyahatnamelerin erkek seyyahlar tarafından kaleme alınmasından dolayı kadın hamamlarına dair kısıtlı bilgi yer almıştır. Ancak bizim inceleme alanımız olmamakla birlikte özellikle XVIII. yüzyıldan itibaren kadın seyyahların sayısındaki artış, bu konu hakkında da bilgi sahibi olmamıza olanak sağlamaktadır.

Seyyahların hamam kültürüne dair dikkat çeken en önemli ortaklıkları hamamların emin yerler olması, kadın ve erkeğin ayrı yerlerde yıkanması, edep kurallarına önem verilmesi ve tellakların verdiği hizmetin dikkatlerini cezbetmesi noktalarında olmuştur. Ele alınan seyahatnamelerin çoğunda hamam kültürüne dair olumsuz ve önyargılı bir bakış açısı görülmemiştir. Ancak Nicolas De Nicolay, seyahatnamesinde kadın hamamlarından bahsettiği satırlarda bu ortamlarda eşcinsel ilişkiler yaşandığına dair ifadeler kullanmıştır. Temkinli yaklaşılması gereken bu bilgiler seyahatnameyi diğerlerinden ayırmaktadır.

Kullanılan eşyalardan söz edilirken hamam kültürünün önemli öğelerinden takunya / nalına dair herhangi bir bilginin olmaması göze çarpmaktadır. Diğer eşyalara dair de kısıtlı bilgi yer almıştır. Örneğin sabun kullanımı hemen hemen tüm seyyahlarda aynı ifadelerle verilmiştir. Ancak R. Lubenau'nun, cildi güzelleştirdiğine inandığı için daha çok kadınların Kefe'den getirilen özel bir toprağı sabun gibi kullandıklarını ifade ettiği satırlar bu noktada farklılaşmaktadır. Benzer şekilde rüsm / zırnık kullanımı da ortak yönleriyle ifade edilmiştir. Yine R. Lubenau'nun seyahatnamesinde bu bilgiye ek olarak *Auripigment* adı verilen ve ortaçağda sıklıkla kullanılan bir kıl dökme ilacından bahsetmesi dikkat çekicidir.

Kaynakça

- And, Metin, *16. Yüzyılda İstanbul Kent-Saray-Günlük Yaşam*, YKY, İstanbul 2015.
- Bozok, Düriye, "Türk Hamamı ve Geleneklerinin Turizmde Uygulanışı: Bursa Merkez İlçede Bir Araştırma", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 13, 2005, s. 62-86.
- Çelebi, Evliya, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul*, Haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, YKY, İstanbul 2014.
- Eyice, Semavi, "Hamam", *İslam Ansiklopedisi*, C. 15, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1997, s. 402-30.
- Heberer von Bretten, Michael, *Osmanlıda Bir Köle- Brettenli Michael Heberer'in Anıları 1585-1588*, Çev. Türkis Noyan, Kitap Yay., İstanbul 2016.
- Kaplan, Yunus, *Klâsik Türk Edebiyatında Hammâmiyeler*, Akçağ Yay., Ankara 2015.
- Kaya, İdris Güven, "Taşlıcalı Yahya Bey'in Hammâmiyeleri", *Şinasi Tekin'in Anısına, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 27, 2005, s. 227-35.

- Lokman'ın Hünernamesi, Cilt II, 1588. TSM H 1524.
- Lubenau, Reinhold, *Reinhold Lubenau Seyahatnamesi, Osmanlı Ülkesinde, 1587-1589*, I-II Cilt, Çev. Türkis Noyan, Kitap Yay., İstanbul 2016.
- Mermer, Ahmet vd., *Üniversiteler İçin Eski Türk Edebiyatına Giriş*, Akçağ Yay., Ankara 2014.
- Mermer, Ahmet,-Koç Keskin, Neslihan, *Eski Türk Edebiyatı Terimler Sözlüğü*, Akçağ Yay., Ankara 2016.
- Nicolay, De Nicolas, *Muhteşem Süleyman'ın İmparatorluğunda*, Çev. Şirin Tekeli, Menekşe Tokyay, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014.
- Özgen, Özlem, "Kültürel Miras Kapsamında "Türk Hamamı" Üzerine Bir İnceleme", *İletişim ve Kuram Dergisi*, S. 42, 2016, s. 111-38.
- Schweigger, Salomon, *Sultanlar Kentine Yolculuk*, Çev. Türkis Noyan, Kitap Yay., İstanbul 2014.
- Taşcıoğlu, Tülay, *Türk Hamamı*, Duran Ofset, İstanbul 1998.
- Tavernier, Jean-Baptiste, *17. Yüzyılda Topkapı Sarayı*, Çev. Teoman Tunçdoğan, Kitap Yay., İstanbul 2007.
- Tevfik Cem Yaman, *Türk Hamamının Mekânsal Kurgusu "İstanbul Hamamları"*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2010.
- Thévenot, Jean, *Thévenot Seyahatnamesi*, Çev. Ali Berktaş, Kitap Yay., İstanbul 2009.
- Tournefort, Joseph de, *Tournefort Seyahatnamesi*, Çev. Ali Berktaş, Teoman Tunçdoğan, Kitap Yay., İstanbul 2005.